

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

MİNAXANIM ƏFQAN QIZI HACIYEVA

ALMAN DANIŞIQ AKTINDA SADƏ CÜMLƏLƏRİN PROPOZİTİV
VƏ PRESUPPOZİTİV ƏLAQƏLƏRİNİN TƏDQIQI

10.02.04 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyasının

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2012

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Alman dilinin fonetikasi, qrammatikasi və tarixi kafedrası nəzdindəki Eksperimental fonetika və tətbiqi dilçilik laboratoriyasında yerinə yetirilmişdir.

- Elmi rəhbər: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli
- Rəsmi opponətlər: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Sərxan Əvəz oğlu Abdullayev
- Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor
Əhməd Alı oğlu Hüseynov
- Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universitetinin Alman filologiyası
və İngilis filologiyası kafedraları

Müdafə _30/06_ 2012-ci il saat ____-da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiasini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəh., Rəşid Behbudov küç., 60.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2012-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent

Sevda Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Uğurlu ünsiyyətin tam şəkildə yerinə yetirilməsi uzun illərdən bəridir ki, dilçiləri narahət edən məsələlərdən hesab olunur. Bu sahədə baş vermiş təşəkküllə əlaqədar olaraq, elmdə praqmatika adlı yeni bir istiqamət özünü doğrultdu. Artıq şablon şəkildə, passiv formalarda tədqiq olunan ünsiyyət daha aktiv, canlı danışiq aktları ilə əvəz olunmağa başlayırdı. Məlum olduğu kimi, istənilən ünsiyyət prosesində deyilənlərlə yanaşı deyilməyənlər diqqəti daha çox cəlb edir. Bu baxımdan hər bir danışiq aktında gerçəkliklərlə əlaqədar olaraq, üst və alt qatlar mövcud olur. Dilçilik elminin uzun illərdən bəri apardığı araşdırmalarının nəticəsində artıq üst qatda mövcud olan qanunauyğunluqlar dildaxili çərfivə halında özünü yekdilliklə sübut etmişdir. Məsələn, /*O, rəfiqəsini dünən axşam hava limanında qarşulamışdı*// Burada dildaxili qanunlar özünü eksplisit formada tam şəkildə əks etdirir. Dil və gerçəkliyin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı çətinliklərin əksəriyyətini törədən amillərdən biri implisit informasiyalar yığındır. Danışiq aktlarında üst və alt qatlarda ötürülən informasiyaların bir-birinə nisbətindən asılı olaraq, ünsiyyəti ağırlaşdıran kommunikativ anlaşılmazlıqlar kimi xoşagəlməz hallar meydana çıxır.

Praqmatikanın aktual sahələrindən biri olan danışiq aktı nəzəriyyəsi ünsiyyət prosesində baş verən belə halların nisbətən yüngülləşdirilməsi üçün ən səmərəli yollardan biri hesab olunur. Alt qatda saxlanılan gizli informasiyalar üst qatda xüsusi aktların tərkibində mövcud olan elementlərin vasitəsilə dekodlaşdırılır. Kodlaşdırılma və dekodlaşdırılma prosesləri dil-danışiq opozisiyasında normanın köməyiylə tənzimlənərək, dildaxili və dilxarici vasitələrin reallaşması ilə həyata keçir. Burada dil və danışiq ünsiyyətə xidmət edən bir bütöv təşkil edir. “Dil ilə danışiq mürəkkəb strukturlu, bir-biri ilə əlaqədar informatik sistem kimi nəzərdən keçirilməlidir...”¹ Məlum olduğu kimi, bu reallaşmalar hər bir şəxsin fərdi subyektivliyinə əsaslanır. Xüsusən burada propozitiv və presuppozitiv əlaqələrin ünsiyyət zamanı danışiq aktlarının yaranmasında malik olduqları rollar tamamilə subyektivliyi ilə seçilir. Danışiq aktı nəzəriyyəsində son dövrlərin ən aktual problemlərindən biri kimi araşdırılan bu əlaqələr əsasən hər bir subyektin koqnitiv biliklərinin əsas göstəriciləri hesab olunur. Danışiq aktlarında danışanın dinləyiciyə ötürdüyü implisit fikirlərin açılmasında əsas funksiyalardan birini də elə bu əlaqələr yerinə yetirir. Beləliklə,

¹ Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. М.: Наука, 1982, 159 с.

ünsiyyət prosesində iştirak edən hər iki tərəf danışıq aktlarında verilmiş propozitiv və presuppozitiv əlaqələrin təhlilini düzgün aparmaqla uğurlu ünsiyyətə girmiş olurlar.

Bu baxımdan həm propozitiv, həm də presuppozitiv əlaqələrin əla-mətləri ayrı-ayrılıqda araşdırılaraq dissertasiyada tədqiq olunmuşdur. Əsa-sən danışıq aktlarının semantik tərəfini təşkil edən bu əlaqələr qarşılıqlı ünsiyyət prosesində tez-tez rast gəlinən “kommunikativ uğursuzluq” kimi halların aradan götürülməsi üçün səmərəli ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində danışıq aktlarının propozitiv və presuppozitiv əlaqələri yetərinə tədqiq olunmamışdır. Bu dissertasiya işi Azərbaycanda alman dili materialları əsasında propozitiv və presuppozitiv əlaqələrin tədqiqinə yönəlmiş ilk tədqiqat işidir. Zənnimizcə, tədqiqat işinin təhlilin-dən əldə olunmuş nəticələr bundan sonra bu sahədə yazılacaq işlər üçün faydalı ola bilər. Elə bu baxımdan Azərbaycanda ilk dəfə belə bir mövzu-ya müraciət edilməsi *dissertasiya işinin aktuallığı* kimi dəyərləndirilə bilər.

Tədqiqatın obyektini alman dilində canlı danışıq aktını təşkil edən propozitiv və presuppozitiv əlaqələrin araşdırılması təşkil edir

Tədqiqatın predmeti propozitiv və presuppozitiv əlaqələrin adi ün-siyyət prosesində funksional xarakteristikasının və əsas elementlərinin təhlilindən alınan nəticələrin sistemləşdirilərək ümumiləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi sadə danışıq aktlarında propozitiv və presuppozitiv əlaqələrin rolunu müəyyənləşdirməklə, uğurlu ünsiyyət prosesinin əldə edilməsi üçün onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini araşdırıb üzə çıxarmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın qarşısında duran əsas *vəzifələr* aşağıdakılardır:

- tədqiqat işi boyunca dil materialı toplamaq və onu ətraflı təhlil etmək;

- tədqiqatın elmi-nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirmək;

- konkret dil materialı əsasında danışıq aktlarının propozitiv və pre-suppozitiv əlaqələrini tədqiq etmək;

- dil materiallarının təhlilindən əldə edilən nəticələrə əsasən danışıq aktlarında propozitiv və presuppozitiv əlaqələri araşdırmaq;

- tədqiqat işinin nəticələrini ümumiləşdirərək, propozitiv və presuppozitiv əlaqələrin əsas göstəricilərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi alman dilində ünsiyyət prosesindən seçilmiş dil materiallarının eksperimentə cəlb edilməsi və ondan alınmış

nəticələrin əsasında danışığ aktlarında mövcud olan propozitiv və presuppozitiv əlaqələrin ümumiləşdirilmiş əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Sadə danışığ aktlarında mövcud olan propozitiv və presuppozitiv əlaqələrin tədqiqatı üçün nəzəri əhəmiyyətini təşkil edir. Tədqiqat işi dildə propozitiv və presuppozitiv əlaqələrlə bağlı bir sıra nəzəri fikirlərin inkişafına təkan verə bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Praktiki əhəmiyyət baxımından propozitiv və presuppozitiv əlaqələrin səciyyələndirilməsi mədəniyyətlərarası ünsiyyət proseslərinə, konversativ təhlillərə, pragmatiklik sahəsində olan tədqiqatlara və eləcə də xarici dillərin tədrisinə yardımçı ola bilər. Tədqiqat işi alman dilinin Azərbaycan auditoriyasında tədrisin təkmilləşdirilməsində və ünsiyyət prosesində rast gəlinən kommunikativ anlaşılmazlıq kimi problematik halların aradan qaldırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işinin əsas metodunu psixolinqvistik eksperiment təşkil edir. Bundan başqa, dissertasiyada təsvir, müqayisə, nəticələrin hesablanması riyazi-statistik metodlardan istifadə edilmişdir.

Dissertasiyada müdafiəyə çıxarılan müddəalar:

- danışığ aktı nəzəriyyəsinin klassik danışığ fəaliyyəti nəzəriyyəsiindən yaranması fikrinin əsaslandırılması;
- propozitiv və presuppozitiv əlaqələrin danışığ aktlarının əsas göstəriciləri olması fikrinin zəruriliyi;
- propozitiv və presuppozitiv əlaqələrinin yanlış təhlilinin əsasında “kommunikativ uğursuzluq” hallarının meydana çıxması;
- sadə danışığ aktlarının anlaşılmasında propozitiv və presuppozitiv əlaqələrin vacib funksiyalarının nəzərə alınması.

Dissertasiyanın aprobeiası. Tədqiqat işinin əsas müddələrinin aprobeiası “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” adlı III, IV Respublika elmi konfranslarında, Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIV, XV və XVI Respublika elmi konfranslarında, “Mədəniyyətlərarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər” adlı Beynəlxalq elmi konfransda məruzələr şəklində aparılıb. Dissertasiya işinin nəticələri ADU-nun Alman dilinin fonetikasi, qrammatikasi və tarixi kafedrasının iclaslarında və müəllifin çap etdirdiyi 14 elmi məqalə və tezislərdə şərh olunmuşdur.

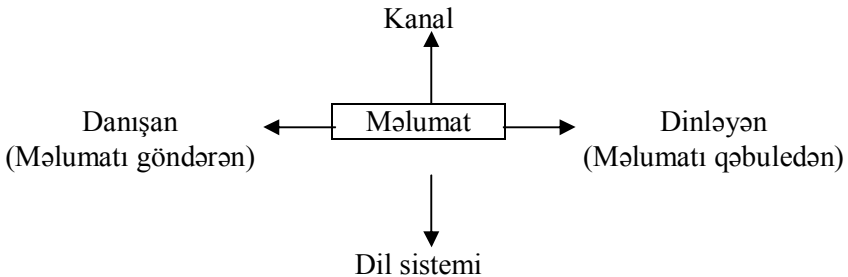
Tədqiqat işinin strukturu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

IŞIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın *Giriş* hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılaraq, tədqiqat işinin obyektı və predmeti, məqsədi və vəzifələri, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəaları, dissertasiyanın aprobasiyası və strukturu haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın “Danışığ aktı nəzəriyyəsinin tarixinə bir baxış” adlı *I fəslində* problemin tarixi xülasəsi verilir. Burada propozitiv və presuppozitiv əlaqələrin geniş araşdırıldığı danışığ aktı nəzəriyyəsinin tarixinin pragmatikanın inkişafı ilə əlaqədar təşəkkül tapması, yaranışının isə klassik danışığ fəaliyyəti nəzəriyyəsilə əlaqədar olması ön plana çıxarılır. Hələ XX əsrin əvvəllərində ünsiyyət prosesi zamanı dildə informasiyaların saxlanması və ötürülməsi üçün nəzərdə tutulan işarələr sisteminin köməyiylə yaradılmış danışığ tədqiq olunurdusa, artıq XX əsrin II yarısında dilin hərəkiliyi diqqət cəlb etməyə başlamışdı. Tarix boyu ünsiyyətə olan bu cür yanaşmaların sadədən mürəkkəbə doğru təkamülü dilçilikdə öz əksini fərqli modellər halında tapmışdır. Məsələn, belə model yaradıcılarından biri olan Q.Lasvellanın formulaya bənzər izahatı diqqəti xüsusilə cəlb edir. Bu modelə görə “Kim? nə? hansı yolla? kimə? necə?” ifadə etdi, fikrinin əsas aparıcı elementləri ön plana çıxarılır.¹ Bu modellər içərisində dilçilərin, sosioloqların, ən çox müraciət etdikləri model, R.O.Yakobsona aid olan model hesab olunur.² Lakin burada Azərbaycan alimlərindən F.Veysəllinin təqdim etdiyi modeli də nəzərdən qaçıрмаq olmaz.³

Sxem 1.2

¹ Lasswell, H.D. The structure and Function of Communication in Society // Mass Communication. Ed. by Schramm W.Urbana, 1960, p.112.

² Яковсон Р.О. Избранные работы. М.: Прогресс, 1985, 454 с.

³ Yadigar (Veysəlli) F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, 1993, 192 s.

Ünsiyyət prosesinin bu kimi modellər üzərində izahatı sonradan ünsiyyətin bir fəaliyyət şəklinə ictimai hərəkətlərə bərabər bir proses olması fikirlərini ortaya çıxarmışdır. Maraqlısı budur ki, dil nəzəriyyəsi ilə hərəkət nəzəriyyəsinin sintezindən doğan fikirlərin ilkin rüşeymlərinə Qərb tədqiqatçılarından öncə də rast gəlmək mümkündür. Lakin bir nəzəriyyə formasında bu iki fəaliyyətin funksiyalarının ortaya çıxarılmasında təbii ki, həmin alimlərin əməyi danılmazdır. Bunu daha aydın olaraq, J.Habermasin,¹ L.Vitgenştaynın², Z.J.Şmidtin³ verdikləri şərhlərdə sezmək mümkündür. Ünsiyyətin hərəkət, hərəkətin ünsiyyət üzərində verilmiş şərhəri praqmatikanın xüsusi elm sahəsi kimi formalaşmasına bir növ təkan verdi. Praqmatika dilçiliyə əsasən semiotikadan gəlmişdir.⁴ Xüsusilə praqmatika ilə dilçiliyin qarşılıqlı əlaqəsindən müasir dövrdə öz aktuallığı ilə nəzərə çarpan praqmatikvistik və ya praqmatik dilçilik adlı yeni bir sahə yarandı. Bu sahədə əsasən iki istiqamət ayrılır: a) dil vahidlərinin praqmatik potensialı ilə əlaqədar sistemik istiqamət; b) dillə ünsiyyət prosesində iştirakçıların qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsinə yönələn istiqamət. Birinci istiqamət üzrə aparılan tədqiqatlar praqmatika ilə semantika arasında mövcud olan sərhədi tam şəkildə müəyyənləşdirməkdən ibarətdirsə, ikinci istiqamətin öyrənilməsi tamamilə danışq aktı nəzəriyyəsinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Q.P.Quays tərəfindən bu istiqamət üzrə elmə gətirilmiş konservativ maksimumlar və konservativ təhlil danışq aktı nəzəriyyəsində empirik tədqiqatlara səbəb oldu. Beləliklə, uzun illər öncədən ünsiyyətin fəaliyyəti ilə əlaqədar fikirlər danışq aktı nəzəriyyəsinin əsasında bir nəzəriyyə kimi formalaşaraq reprezentativ funksiyanı aksional funksiyaya dəyişdirdi. İndi tədqiqatlarda danışq aktı nəzəriyyəsi çərçivəsində bir sıra aktlar fərqləndirilir. Danışq aktları kimi adlandırılan bu hissələr danışq prosesində bir-birinin üzərində növbələnmiş mürəkkəb bir hərəkət toplusudur ki, sözü gedən nəzəriyyə də bunları təhlil edir və danışığın səbəbini müəyyənləşdirir. Adi ünsiyyət prosesində sadə bir danışq aktının tərkibində mövcud olan propozitiv və presuppozitiv əlaqələrin

¹ Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns. Suhrkamp, 1999, 640 S.

² Витгенштейн Л. Философские исследования // Витгенштейн Л. Философские работы. Часть I. М.: Гнозис, 1994, 612 с.

³ Schmidt S.J. Pragmatik: Interdisziplinäre Beiträge zur Erforschung der sprachlichen Kommunikation. Fink, 1974, 211 S.

⁴ Veysəlli F. Semiotika. Studia Philologica. IV. Bakı: Mütərcim, 2010, 336 s.

vasitəsilə ayrı-ayrı hərəkətlər icra etmək mümkündür. Məsələn, maşın sürən sürücüyə “*Vorsicht! Dieser Weg ist geschlossen.*” (*Ehtiyatlı ol! Bu yol bağlıdır*) deməklə hərəki idarədə xüsusi dəyişiklik yaratmaq mümkündür.

Tədqiqat işində danışıq aktı nəzəriyyəsinin bir nəzəriyyə kimi formalaşmamışdan öncə keçdiyi tarixin araşdırılması ilə ortaya bir sıra yeniliklər çıxmış oldu. Bu nəzəriyyə elmdə özünü iki formada göstərir. Birinci təzahür formasına görə bu danışıq fəaliyyətinin tam eynidir, ikinci təzahür formasına görə isə bu yeni nəzəriyyə kimi qərb dünyasında meydana gəlmiş bir kəşfdir. Birinci istiqamət psixodilçilik adı altında dilçilərlə psixoloqların birgə fəaliyyətlərindən yaranmış təzahürləri əhatə edir. Klassik psixodilçilik L.S.Vıqotski, A.A.Leontyev, A.N.Leontyev, N.İ.Jinkinin psixoloji nəzəriyyələri, L.V.Şerba, L.P.Yakubinski, M.M.Baxtin, L.R.Zinder və başqalarının dilçilik ideyaları üzərində qurulmuşdur. Araşdırılan tədqiqat işlərinə nəzərən klassik psixodilçilik müasir danışıq aktı nəzəriyyəsinin ilkin versiyası kimi götürülə bilər və hətta bəzi mənbələrdə psixodilçiliyin danışıq fəaliyyəti nəzəriyyəsi kimi adlandırılmasına da rast gəlinir.

Qərb dilçiləri tərəfindən mənbələri göstərilməyən, lakin bazisi məhz danışıq fəaliyyəti üzərində qurulmuş həmin bu danışıq aktı nəzəriyyəsinin elmi cəhətdən formalaşmasında C.Ostin və C.Syörlin xidmətləri xüsusilə qeyd edilməlidir. Ancaq K.Bülerin C.Ostindən öncə bu anlayışlar barədə söylədiyi fikirlər bir daha sübut edir ki, danışıq aktı nəzəriyyəsinin mənbəyi C.Ostindən başlamır.¹ Bununla belə C.Ostin yaradıcılığı danışıq aktı nəzəriyyəsi tarixində özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bu yol ilkin olaraq, performativ-konstativ dixotomiya ilə başlayaraq, sonradan ifadənin hansı vasitələrlə (lokutiv) gerçəkləşməsi ilə konteksdəki reallaşması (illokutiv) arasındakı əlaqənin tədqiqatı ilə sona çatdırılmışdır. Bu mərhələdə artıq danışıq aktlarını o, fərqli hissələrə ayırmır və bütün ifadələri müstəsnasız olaraq, danışıq aktları kimi adlandıraraq, struktur cəhətdən üç hissəyə bölür: lokutiv akt; illokutiv akt; perllokutiv akt. Burada hər bir danışıq aktına aid olan struktur lokutiv akt, danışana məxsus kommunikativ tapşırıq illokutiv akt, müəyyən nəticəyə çatmağa yönəlmiş istiqamət isə perllokutiv akt kimi izah olunmuşdur.² Lakin hər bir danışıq aktının təkrar olunmaz-

¹ Bühler Karl (1928): Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache. Lucius & Lucius DE, 1982, 434 S.

² Austin J.L. How to do Things with Words. 2nd, revised ed. Oxford: Clarendon Press, 1975, 216 p.

lığında əsasən propozitiv və presuppozitiv əlaqələrin rolları xüsusilə nəzərə çarpır.

“Danışiq aktlarında propozitiv və presuppozitiv əlaqələrin rolu” adlı *ikinci fəsildə* ayrı-ayrılıqda propozisiya və presuppozisiyaya aid olan əlamətlər araşdırılmışdır. Propozisiya məntiqi mülahizə olaraq, deyilmişlərin həqiqətə münasibətini göstərir. Propozisiyaya olan yanaşma təqribən XX əsrin 60-cı illərinin sonlarına təsadüf edir. Bu müəyyən qədər aktual üzvlənmə ilə paralel şəkildə götürülə bilər. Əgər propozitiv analiz düşünmə prosesini təsvir edərsə, aktual üzvlənmə isə kommunikasiya prosesində informasiyanın uyğun şəkildə ötürülməsini təmin edir. İnsanın ilk öncə düşündükləri görünməz formada olur. Daha sonradan propozitiv işarələr bunu üzə çıxarır. Propozisiya olmadan, cümlə mənaya malik ola bilməz. Bunlara əsaslanaraq, demək olar ki, propozisiya cümlənin semantik konstruksiyasıdır. Bu semantik konstruksiyanın əsasını isə semantik predikat təşkil edir ki, o da öz ətrafında müəyyən əlaqələr qurmağa çalışır. Q.Q.Poçepsov yazır: “Propozisiya cümlənin üst strukturunda representativ formada təsvir olunur: hissə tamı təsvir edir... Ondan çıxış edərək, bütöv situasiya bərpa olunur”.¹ İnformasiya danışan və dinləyən tərəfindən konkret situasiyada geniş sosial mədəni kontekst çərçivəsində yaradılır və qəbul edilir. Bu baxımdan aktların yaranışı tək-cə koqnitiv deyil, həm də sosial hadisədir. V.Deyk və V.Kinq mətndəki cümlələr arasında vacib əlaqənin qurulmasını əsas götürərək, bunu ümumi ad altında lokal koherentlik (əlaqə) adlandırırlar.² Burada məlum propozisiyadan yeni propozisiyaya keçid elə qurulmalıdır ki, aralarındakı koherentlik heç bir şəkildə pozulmasın. C.Andersonun fikrinə görə, “propozisiya ayrılıqda təsdiq kimi çıxış edilə bilən biliyin ən kiçik vahididir, yəni bu həmin o kiçik vahiddir ki, onun həqiqiliyinin və yanlışlığının dəyərləndirilməsinin mənası var”.³ Danışan nitqini elə qurmalıdır ki, yardımçı propozisiyaların nüvə üzrə düzümü sadədən mürəkkəbə doğru istiqaməti xatırlatsın. Niyətin məqsədə, məqsədin aktlara, aktların propozisiyalara çevrilməsi danışanın planına uyğun aparılır. Kommunikativ aktı yaradarkən və bu xətt üzrə plan qurarkən, danışan dinləyicisinin ötürüləcək informasiya barəsindəki biliklərini nəzərə alır ki, bu da informasiyanın propozisiyalarla ötürülməsini və mətnin ko-

¹ Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М.: Высшая школа, 1981. с. 255.

² Дейк Т.А.ван. Язык. Познание. Коммуникация. М.: Прогресс, 1989, 312 с.

³ Андерсон Д. Когнитивная психология. 5-е изд. СПб: Питер, 2002, с. 148-149.

herentliliyini təmin edir. Hər hansı bir informasiyanın dinləyici üçün ilkin və ya tanış məlumat olması danışanın propozisiyalarında mütləq dəyişiklik edəcəkdir. Məsələn, evimizdə dəfələrlə olan qonaqla, birinci dəfə olan qonağa olan münasibət təbii ki, danışq aktlarında da fərqli olacaqdır. Hər hansı bir aktın illokutiv gücü nəzərə alınmadan öncə, mütləq onun propozisiyası ön plana çəkilməlidir. Təbii ki, yanlış propozisiyanın hansı illokutiv məqsədə malik olmasının heç bir əhəmiyyətindən söhbət belə gedə bilməz. Məsələn, *„Können Sie die Tür zumachen (Qapını örtə bilərsinizmi?)“* cümləsi erotetik akta daha uyğun gəlir. Lakin bu aktı qəbul edən, dinləyən ilk növbədə onun propozisiyasını nəzərdən keçirir ki, bu akt gerçəkliyi hansı dərəcədə əks etdirir. Propozisiya haqqında deyilənlərdən belə məlum olur ki, deyilmiş hər hansı bir ifadənin mənasının anlaşılmamasında əsas çətinliyi propozisiyanın yanlışlığı yaradır.

Ünsiyyət prosesində propozisiyaya aid olan elementlər qədər presuppozisiyaya aid olan elementlərin də xüsusi dəyəri var. Presuppozisiya XX əsrin 80-cı illərindən başlayaraq bir sıra tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməyə başlamışdır. Azərbaycanda bununla bağlı bir sıra maraqlı fikirlərə F. Veysəllinin əsərlərində rast gəlmək mümkündür. “Presuppozisiya həmişə danışanın, müəllifin cümlədə verilən məlumata münasibətidir”.¹ Q.Q. Poçepsova görə, presuppozisiya cümlə daxilində özünəməxsus bir neçə əlamətlə seçilir: gözlənilməzlik, cümlə daxilindən üzə çıxarılma, inkara qarşı olan qeyri-həssaslıq və praqmatik məzmun.² Gözlənilməzlik belə izah edilir ki, hər hansı bir cümləyə böyük bir mənaya malik olmayan hissəcik artırıqda, onun presuppozisiyasında xüsusi dəyişiklik yaranır ki, bu da onu cümlənin ilkin mənasından müəyyən qədər fərqləndirir. Məsələn, *„Er kam nach Hause sehr spät!“* (O, evə çox gec gəldi) və *„Er kam nach Hause heute sehr spät!“* (O, bu gün evə çox gec gəldi). Presuppozisiyanın ikinci əlaməti olan cümlə daxilində üzə çıxarılmanı Q.Q. Poçepsov Ç. Fillmorun presuppozitiv şərtləri əsasında izah edir. Bu şərtlərə əsasən cümlə kommunikativ funksiyadan öncə presuppozitiv şərtlərə cavab verməlidir. Məsələn, *„Bitte, machen Sie die Tür auf!“* (Xahiş edirəm, qapını açın). Bu cümlə həmin şərtlərə tam uyğunluq təşkil etməlidir, yəni qapı söhbətin getdiyi anda açıq olmalıdır və yaxud dinləyicinin fiziki qabiliyyəti qapını örtməyə imkan verməlidir və s. Üçüncü əlamətə görə isə dünyanın cümlələrə əsasən mövcudluğu standart riyazi məntiqlə

¹ Veysəlli F. Dil. Bakı: “Təhsil” NPM, 2007, s. 271.

² Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Göstərilən əsəri, c. 261.

müəyyənləşir. Burada hər bir cümləni güman edən presuppozisiya həqiqətə əsaslanmalıdır ki, cümlə özü də həqiqi olsun.¹ Məsələn, */Die ganze Welt ist im Fall der Gegend Berg Garabakh an unserer Seite/ (Dağlıq Qarabağ hadisələrində bütün dünya bizim tərəfimizdədir)*. Bundan əlavə presuppozisiyanın ən əhəmiyyətli cəhətlərindən biri kimi Q.Q.Poçepsov onun informativliyini göstərir.² Məsələn, *Geht Ihr Sohn in den Kindergarten? (Sizin oğlunuz uşaq baxçasına gedir?)* cümləsində informativlik xassəsinə görə bir neçə presuppozisiya ortaya çıxır. Dilçilikdə presuppozisiya üç anlamda işlənir: praqmatik, situativ və sintaqmatik. “Əgər danışığın situasiyası aydıncırsa, onda həmsöhbət cümlədə buraxılmış komponentləri aşkar şəkildə əlavə edə bilər”.³ Situativlik V.Q.Qak tərəfindən bu cür şərh edilmişdir: “Presuppozisiyaya daxil olmayan situasiya elementləri, yəni danışana əvvəlcədən məlum olmayan situasiya heç vaxt mövzuya uyğun ola bilmir”.⁴ Situativliyi presuppozisiyanın əsas şərti kimi tanıyanlardan biri də F.Veysəllidir: “Cümlənin məzmunu dilxarici situasiyanın şərtlərinə uyğun gəlsə, deməli, biz presuppozisiyadan danışa bilərik”.⁵ Məsələn, isti yay günündə dənizə getməyə hazırlaşan bir kəsə “Paltonu geyinməyi unutma” demək tamamilə yersiz görünür, çünki bu danışığ məqamına uyğun gəlmir. Presuppozisiyaya aid olan bir başqa məfhum “sintaqmatik” presuppozisiyadır. Bundan mətnlərdə əlaqəli strukturu, cümlələrin işlədilməsində kontekstual şərtlərin nəzərə alınması zamanı istifadə olunur. Məsələn, almanın faydasından danışarkən, birdən-birə əlaqəsiz olaraq, avtomobilin hansısa hissəsi haqqında söhbətə keçmək anlaşılmaqlıqla nəticələnə bilər. Presuppozisiyanın praqmatik şərti isə danışığ aktının ünsiyyətdə tam baş tutması üçün ən aparıcı şərt hesab oluna bilər. E.Kinan praqmatik presuppozisiya dedikdə, ünsiyyətin iştirakçılarının statusu, yaşı, cinsi, münasibət tərzii, ünsiyyətin gedişi prosesində həmsöhbətlərin qarşılıqlı əlaqələrini nəzərdə tutur.⁶ Bu presuppozisiyaya görə, adi fəhlə ilə danışığ ali səviyyəyə malik insanla danışmaqdan fərqli olmalıdır.

¹ Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Göstərilən əsəri, s. 260.

² Yəne orada, s. 262.

³ Есперсен О. Философия грамматики. М.: ИЛ, 1958, с. 72.

⁴ Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики. М.: Наука, 1972, с. 367-395.

⁵ Veysəlli F. Dil. Göstərilən əsəri, s. 271.

⁶ Keenan E. Two kids of presupposition in natural language // Studies in linguistic semantics. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1971, p. 48.

Alman tədqiqatçısı Q.Frege məna ilə denotatdan (işarədən) başqa daha nəyinsə olduğunu bildirərək, təklif edir ki, ifadədə əsaslandırılanla, güman edilən fərqləndirilməlidir.¹ O, müəyyən misalların üzərində göstərdiyi presuppozisiyaları deyilmiş ifadələrin bir hissəsi yox, həqiqi mənasına bir şərt kimi qəbul etmişdi. N.İ.Jinkin də ünsiyyət prosesində presuppozisiyanın rolunu özünəməxsus şəkildə izah etmişdir. Ona görə, “intellekt danışığı anlamır, o, deyilmiş ifadələrə uyğun mülahizələr hazırlayaraq, nəticələr, yekun fikirlər çıxarır və bununla da reallığı əks etdirə bilər”.² Bəzən həmsöhbətlər arasındakı ünsiyyət zamanı cümlələr yarımçıq şəkildə ötürülür. Həmin yarımçıq şəkildə verilmiş cümlələr isə dinləyən tərəfindən bərpa olunur. N.İ.Jinkin mətndəki belə tip mətnaltı mənalari suppozisiya adlandırır.³ Geniş mənada, presuppozisiya ümumi dünyagörüşdür. Hər bir danışan xüsusi presuppozisiyalar əsasında lokutiv akta başlamamışdan öncə dinləyəndə yaranacaq perlokutiv effekt barədə nəse güman edir.⁴

“Alman sadə danışiq aktlarında propositiv və presuppozitiv əlaqələrin təhlilinə əsasən implisit mənalərin üzə çıxarılması” adlı *üçüncü fəsildə* adı ünsiyyət prosesi zamanı sadə danışiq aktlarında propositiv və presuppozitiv əlamətlərin tanınmasının əsasında ifadələrin alt qatdakı mənalərinin üzə çıxarılması tədqiq olunmuşdur. Dil materialı kimi 50 danışiq aktı ayrılmış və bunlar diktör kimi seçilmiş dil daşıyıcısının tələffüzündə xüsusi diktafon vasitəsilə lentə alınmışdır. Eksperimentə cəlb olunmuş əksər danışiq aktları alman dilinin ünsiyyət proseslərindən götürülmüş sadə nümunələrdən təşkil edilmişdir. Resipient kimi alman dilinin dil daşıyıcılarından və ADU-nun alman dili fakültəsində təhsil alan III-IV kurs tələbələrindən istifadə olunmuşdur. Eksperimentdə həm propositiv, həm də presuppozitiv əlaqələrin fərqli elementləri tədqiq olunduğuna görə, beş ayrıca hissə müəyyənləşdirilmişdir. Mərhələlərdə bizim mövqeyimizə yaxın olan cavablar cədvəllərdə [+], uyğun gəlməyənlər [-], heç bir yanaşmanın göstərilmədiyi cavablar isə [?] kimi simvollarla işarə olunmuşdur.

¹ Фреге Г. Смысл и денотат. Семиотика и информатика. Вып. 8. М.: ВИНТИ, 1977, с. 185.

² Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. М: Наука, 1982. с. 88.

³ Yənə orada, с. 89.

⁴ Hindelang G., Rolf E., Zillig W. Der Gebrauch der Sprache. Münster: Lit. Verlag, 1995, S. 275.

I mərhələdə propozisiyanın əsas rollarından biri tədqiq olunmuşdur. Buradakı fərziyyəyə əsasən, (0) mövqe kimi verilmiş propozitiv boşluqlar resipientlərdə suallar doğuraraq, çoxmənalılığa və omonimliyə səbəb olmalı idi. Məsələn, /Es ist (0) sehr kalt// (Çox soyuqdur.) /Die (0) Temperaturen werden sich verändern// (Temperaturlar dəyişiləcək.) Burada əsaslı olaraq, aktın semantikasından və sintaktik strukturundan daha çox situativliyi bu kimi çətinlikəri aradan qaldırmağa yardımçı olmuşdur. Eksperimentin iştirakçılarının propozitiv boşluqlara olan münasibətlərini nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, hər bir danışıq aktının propozitiv kəmiyyətindən çox, propozitiv keyfiyyəti ünsiyyət prosesində mövcud olan problemləri aradan qaldıra bilər. Cədvəlin təhlilindən də görüldüyü kimi, yuxarıda göstərdiyimiz nümunələr daxil, əksər danışıq aktların anlaşılması müəyyən qədər çətinliklərə səbəb olmuşdur (bax: cədvəl 3.1). Dil daşıyıcılarında əsasən belə çətinliklər baş verməmişdir, çünki dil biliklərinin yardımı burada özünü aşkar şəkildə göstərmişdir.

Cədvəl 3.1

I mərhələnin nəticələri

Resipientlər	10.	+	-	-	-	?	-	?	?	?	?
	9.	+	+	+	-	+	-	+	+	+	+
	8.	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+
	7.	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+
	6.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	5.	+	-	+	-	-	-	+	+	+	?
	4.	+	+	+	-	-	+	+	-	+	+
	3.	+	+	+	-	-	-	-	?	-	-
	2.	-	+	-	-	-	+	+	+	+	-
	1.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
		a	b	c	d	e	f	g	h	i	j

Danışıq aktları

Mənası məlum olan eksplisit propozisiyaların vasitəsilə boşluq şəklində verilmiş implisit propozisiyalar müvafiq olaraq, öz yerlərində yerləşdirilmişdir. Dil öyrənənlərin bu çətinliklərini isə situasiyaya uyğun olaraq, propozisiyanın reprezentativ funksiyası aradan qaldırmağa yardımçı ol-

muşdur. II mərhələdə ünsiyyət prosesi zamanı propozisiyanın koherensiv əlaməti ön plana çəkilməmişdir. Burada irəli sürülmüş fərziyyəyə əsasən, propozitiv koherensiya hər bir ünsiyyət prosesində mövcud olan fikirlər arasında qırılmaz bir zəncirə bənzəyir. Fikrimizcə, aktların qurulmasında koherensiya əlamətinin çatışmazlığı fikrin anlaşılmaqlığına səbəb olur və dil öyrənənlər üçün əsas çətinliyi yaradan amillərdən birinə çevrilir. Bu tapşırıqda əsasən hər bir resipient verilmiş aktı öz koqnitiv biliyinə əsasən bütöv bir fikir şəklində davam etdirməli və hər bir akt daxilində yardımçı indikatorları qeyd etməli idi. Bu mərhələ üçün təqdim olunan danışmaq aktlarından, məsələn, */Ich habe mein Computerwissen schon in der Schule gelernt// (Kompüter təhsilimi mən hələ məktəbdə almışam.) və ya /Ich habe diese Bücher aus Deutschland mitgebracht// (Mən bu kitabları Almaniyadan gətirmişəm)* kimi danışmaq aktları üzərində əksər dinləyicilər uyğun koherensiyaları yarada bilmişlər. Eksperimentin bu hissəsinin nəticələri də özünü birmənalı şəkildə göstərmədi (bax: cədvəl 3.2).

Cədvəl 3.2

II mərhələnin nəticələri

Danışmaq aktları / Tələbələrin Sayı	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
a.	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+
b.	+	+	+	-	+	-	?	-	-	+
c.	+	+	-	-	+	-	+	-	-	+
d.	+	+	-	-	+	+	+	-	-	+
e.	-	+	-	+	+	-	?	+	+	+
f.	+	-	?	+	-	-	-	+	+	-
g.	+	-	-	+	+	+	+	+	+	-
h.	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-
i.	+	+	?	+	+	+	-	+	+	-
j.	+	+	-	-	+	+	-	-	?	-

Burada da yenə digər bir aktın propozisiyasını qurmaq üçün köhnə propozisiyanın indikator elementlərindən yararlanmaq lazım gəlir ki, bu hissədə də dil öyrənənlərin əsas çətinlikləri həmin ifadələrin leksik çarları-nı bilməməkdən irəli gəlmişdir. Propozisiyanın bu əlamətinə əsasən də belə qənaətə gəlmək olur ki, həmin bu koherensiya xüsusi mətnyaradıcı

funksiyaya malikdir və əksər zamanlar akt daxilində mövcud olan koherensiyanın vasitəsilə dil öyrənənlər kontekstə müəyyən qədər yaxınlaşa bilərlər.

Daha bir propozitiv əlamətə əsasən, danışq aktı daxilində mövcud olan hər bir propozisiyanın özünün aparıcı rolu var və fikirlərin formalaşmasında da bu aparıcılığın özünəməxsus yeri mövcuddur. Propozisiyanın kiçik bir dəyişikliyinə fikir formalaşmasında etdiyi təsiri müşahidə edə bilmək üçün yenidən bir tapşırıq verdik. Onun şərtinə əsasən resipientlər bənzər aktlar daxilində hər hansı bir elementin yaratdığı informativ dəyişikliyi müəyyənləşdirməli idilər. Buradakı fərziyyəyə əsasən, elementlərin yaratdığı dəyişikliklər resipientləri fərqli informasiyalar ilə üzləşdirməli idi. Hipotezə əsasən, bəzən hər hansı bir aktın tərkibinə daxil olmuş bir element dinləyənə çatan informasiyada müəyyən dəyişikliklər etmək iqtidarına malikdir. Burada fikrimizi daha tamamlayıcı təqdim edə bilmək üçün birinci mərhələdə verilmiş danışq aktlarından və onların üzərində apardığımız dəyişikliklərdən istifadə etdik. Bu nümunələrin ilkin və dəyişikli formasında həm propozitiv, həm də presuppozitiv əlaqələrin qarşılıqlı münasibətini də göstərməyə çalışdıq. Nəticələrdən belə qənaətə gəldik ki, leksik bazası güclü olan hər bir dil öyrənənin potensialı propozitiv elementlər sayəsində informasiya dəyişikliklərini müəyyənləşdirməyə imkan verir (bax: cədvəl 3.3).

Cədvəl 3.3

III mərhələnin nəticələri

Resipientlər	10.	+	+	-	-	-	+	+	-	-	-
	9.	+	+	-	-	-	+	+	+	+	-
	8.	+	?	?	+	?	+	?	+	+	-
	7.	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+
	6.	+	+	+	+	-	-	+	+	+	-
	5.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	4.	+	-	+	+	+	+	+	+	+	-
	3.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	2.	+	+	-	-	+	+	+	+	+	-
	1.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-
		a.	b.	c.	d.	e.	f.	g.	h.	i.	j.
		Danışq aktları									

Propozisiya ilə presuppozisiyanın qarşılıqlı əlaqəsinə əsasən isə propozitiv tərkibin dəyişikliyi əsaslı olaraq özünü presuppozisiyada büruzə verdi. Məhz bu eksperimental mərhələ ilə propozitiv və presuppozitiv əlaqələrin qarşılıqlı münasibətdə olaraq, bir-birinə etdikləri təsir aydın şəkildə üzə çıxdı. Bu, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Q.Q.Poçepsov tərəfindən irəli sürülmüş presuppozisiyanın gözlənilməzlik əlamətinə daha çox uyğun gəlir. Həqiqətən də, danışığ aktları daxilinə salınmış yeni bir element onun presuppozisiyasında olan informasiyaların dəyişilməsinə səbəb olur ki, dil öyrənənlər üçün bunu sezib, anlamaq presuppozisiyanın semantikasi, praqmatikasi və situativliyindən çox asılıdır.

Dissertasiya işinin sonuncu fəslinin sonuncu bəndi presuppozitiv əlaqələrin təhlilinə həsr olunub. Bu mərhələdə presuppozisiyanın əsas göstərici elementi sayılan informativliyi ön plana çəkilməmişdir. Bəzən ünsiyyət prosesində bir sadə danışığ aktı ilə resipientə birdəfəlik bir neçə informasiya ötürülür. Bu dəfəki fərziyyəyə əsasən, akt daxilində mövcud olan göstəricilər presuppozitiv informasiyaları əldə etməyə xidmət edir. Təbii ki, burada da leksik baza çox mühümdür. Məsələn, /Sein erstes Auto war besser als dieses// (Onun birinci avtomobili bundan daha yaxşı idi.) və /Ihre Tochter studiert auch Germanistik// (Onun qızı da germanistikani öyrənir.) Bu mərhələdə keçirilən eksperimentə nəzərən söyləmək olar ki, presuppozitiv informasiyaların tam şəkildə müəyyənləşdirilməsi yersiz sualların, kommunikativ uğursuzluğun qarşısının alınmasında ən aparıcı mövqeyə malikdir (bax: cədvəl 3.4).

Cədvəl 3.4

IV mərhələnin nəticələri

Danışığ aktları Tələbələrin səyi	1.	+	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
a.	-	+	-	-	-	+	+	-	-	+
b.	+	+	-	-	+	+	+	-	+	+
c.	-	+	+	-	+	+	+	+	+	+
d.	+	?	+	+	+	+	+	!	+	+
e.	+	-	+	+	+	-	-	+	+	+
f.	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+
g.	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+
h.	+	?	?	?	?	?	?	?	?	?
i.	+	+	+	+	-	+	?	?	+	+
j.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Bu, əsasən qənaət prinsipinə uyğun olaraq, korporativlik maksimumunun əsas tələblərinə cavab verir. Akt daxilində mövcud olan informasiyanın dəqiqliklə müəyyən olunması ünsiyyətin sonrakı davamı üçün çox vacibdir. Elə hər iki ünsiyyət iştirakçıları bu funksiyanın vasitəsilə söhbətə daxil olaraq, məzmunu görə hərəkət edə bilər.

II mərhələnin təşkilinin əsasını presuppozisiyaların gerçəkliyə tam uyğun olmasıdır. Fikrimizcə, bu dünyada yaşayan hər bir şəxs propositiv məlumatın gerçəkliyə uyğun gəlib-gəlməməsini presuppozisiyaya görə tam da olmasa müəyyən qədər təxmin etməlidir. Presuppozitiv cəhətdən gerçəkliyə uyğun olmayan akt ünsiyyət prosesində illokutiv mənaya da malik deyildir. Bu mərhələ daxilində təqdim olunmuş danışıq aktlarının əksəriyyətində dünyaya olan reallıq qəsdən presuppozisiyalara görə pozulmuşdur. Məsələn, presuppozitiv gerçəkliyi pozulmuş aktlardan biri bu şəkildə verilmişdir: */Angela Merkel ist eine französische Politikerin// (Angela Merker bir fransız siyasətçisidir.)* Bu, yalnız presuppozisiyaların tanınması, demək olar ki, aktın semantikasını anlamağa imkanı çatmış hər bir dinləyici üçün çətinlik törətməmişdir (bax: cədvəl 3.5).

Cədvəl 3.5

V mərhələnin nəticələri

Danışıq aktları Tələblərin sayı	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
a.	?	+	+	?	+	?	+	?	?	?
b.	?	+	+	+	+	-	-	?	+	+
c.	?	+	+	?	+	+	?	?	+	?
d.	+	+	+	+	+	?	-	+	?	?
e.	+	?	+	+	+	+	+	?	-	?
f.	+	+	+	-	+	?	+	?	+	?
g.	+	?	+	+	+	?	-	?	-	?
h.	+	?	+	-	+	+	-	?	?	?
i.	+	+	+	+	+	+	+	?	+	?
j.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Bu mərhələnin ümumi nəticələrinə görə propozitiv amillərə əsasən hər bir resipient bəzi informasiyaları çıxmaq şərtilə əksəriyyətinin gerçəkliyi nə şəkildə əks etdirməsini müəyyənləşdirmədə çətinlik çəkməmişlər. Bu baxımdan presuppozisiyanın gerçəkliyi əks etdirməsində resipientlərə həqiqətən də propozitiv amillər yardımçı olmuşdur.

Yekunda aparılan tədqiqatın nəticələrini qısa şəkildə sərh edək:

1. Əksər propozitiv boşluqların kontekst və situasiya daxilində asanlıqla bərpa olunmasına baxmayaraq, bəzən bu kimi səbəblər ünsiyyət prosesində anlaşılmazlıq və ya izafilik kimi bir sıra təzadlarla nəticələnə bilər. Dil öyrənənlər üçün belə problemlərin aradan qaldırılması məhz danışan tərəfindən propozitiv boşluğun tam da olmasa, nisbətən yerində işlədilməsi sayəsində mümkün olur.

2. Ünsiyyət prosesinin daha səmərəli nəticə verməsində propozitiv əlaqələrin koherensiyasının rolunu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Propozitiv koherensiyanın pozulması ünsiyyət ardıcılığının pozulması deməkdir.

3. Danışq aktı daxilində işlədilə bilən əksər propozisiyaların semantik aspektdən olan dəyərinin əsas göstəricisi dinləyicidə yaranmış perlokutiv təsirdə özünü aydın şəkildə göstərə bilər. Ünsiyyət prosesində hər hansı bir propozitiv elementin akta daxil edilib, kənarlaşdırılması ilə perlokutiv təsiri də dəyişdirmək mümkündür.

4. Əldə olunmuş nəticələrə əsasən, presuppozitiv informativlik ünsiyyətin sonrakı gedişi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Akt daxilində verilmiş presuppozisiyalar sayəsində açıla bilən informasiyalar danışan-dinləyən münasibətinin aparıcı tənzimləyicilərindəndir.

5. Presuppozisiyanın gerçək və ya yanlış olması ilə əlaqədar olan bilgilər “sözlərin dünyanı əks etdirməsi” fikrini tamamilə təsdiqləyir. Presuppozisiyanın bu əlaməti, demək olar ki, ünsiyyət prosesinin əsasını təşkil edir.

Dissertasiyanın əsas muddəaları müəllifin cap olunmuş aşağıdakı tezis və məqalələrində öz əksini tapmışdır.

1. Tərcümədə milli və beynəlxalq anlayışların ötürülməsi problemi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007, s. 26-30

2. Tərcümə zamanı realilərin yaratdığı çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları // Dil və ədəbiyyat. Bakı: BDU, 2007, 6(60), s. 156-159

3. Danışiq aktında dilin hərəkiliyi // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2009, № 5, s. 79-81
4. İfadələrin danışiq aktı nəzəriyyəsində özünəməxsusluğu // Elmi-metodik və ictimai-publisistik jurnal. Bakı, 2009, № 3/4, s. 72-75
5. Danışiq aktı nəzəriyyəsinə əsasən danışiq hərəkət deməkdir / Ümummilli lider H.Əliyevin sərəncamı ilə ali məktəbimizə universitet statusu verilməsinin 10 illiyinə həsr olunmuş Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. III Respublika elmi konfransının materialları, I hissə, Bakı, 2010, s. 198-202
6. Qərb dilçiliyində danışiq aktı nəzəriyyəsinin tarixinə dair / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIV Respublika elmi konfrans materialları. Bakı, 2010, s.184-186
7. Dünyanı daim fəaliyyətdə saxlayan “Dil oyun”ları / Mədəniyyətlər-arası diaaloq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Bakı, 2010, s. 373-375
8. Dilçilikdə danışiq aktı nəzəriyyəsinin yaranması haqda bəzi qeydlər / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri IV Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2011s.72-73
9. “Dil oyun”ları koqnitiv biliklərin göstəricisi kimi / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XV Respublika elmi konfransının materialları II, Bakı, 2011, s.105-109
10. Dilçilikdə danışiq aktı nəzəriyyəsinin yaranması haqda bəzi qeydlər // Filologiya məsələləri.Bakı: Elm və təhsil, 2011, s. 52-55
11. Некоторые замечания о теории речевого акта в современной лингвистике // Астана: Вестник. Серия “Филологические науки”, 2011 с. 12-18
12. Kommunikasiyada propositiv elementlər // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, s.172-175
13. Qərb dilçiliyində danışiq aktı nəzəriyyəsinin tarixinə dair / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI Respublika elmi konfransının materialları II, Bakı, 2012, s. 107-109
14. Danışiq aktında presuppozisiya məsələləri // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2012, № 1, s. 142-144

Минаханум Афган гызы Гаджиева

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОПОЗИТИВНЫХ И ПРЕСУППОЗИТИВНЫХ СВЯЗЕЙ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В РЕЧЕВЫХ АКТАХ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Данная диссертация посвящена исследованию пропозитивных и пресуппозитивных связей в простых разговорных актах. Основной целью работы является выявление характерных особенностей пропозитивных и пресуппозитивных связей в процессе общения путем определения их роли в простых речевых актах.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка литературы. Во введении диссертации отражены актуальность темы, научная новизна, объект и предмет, практическая и теоретическая значимость, цели и задачи исследования и методы.

Первая глава под названием «Экскурс в историю теории речевых актов» посвящена исследованию истории проблемы. Здесь дано общее описание истории возникновения теории речевых актов.

Вторая глава под названием «Роль пропозитивных и пресуппозитивных связей в речевых актах» посвящена исследованию пропозитивных и пресуппозитивных связей в простых речевых актах.

Третья глава под названием «Определение имплицитных значений пропозитивных и пресуппозитивных связей в простых речевых актах немецкого языка» содержит подробное описание экспериментальных исследований.

Заключение суммирует основные результаты исследования.

THE INVESTIGATION OF THE PROPOSITIVE AND
PRESUPPOSITIVE RELATIONS OF THE SIMPLE SENTENCES
IN THE SPEECH ACT OF THE GERMAN LANGUAGE

Summary

The dissertation is about the investigation of the propositive and presuppositive relations in the simple speech act. The main purpose of the investigation is determining the role of the propositive and presuppositive relations in the simple speech act, for getting successful communicative process and discovering their characteristic features.

The investigation consists of an introduction, three chapters, a conclusion and the list of literary references. The Introduction comprises the actuality of the theme, its scientific novelty, aims and objectives, theoretical and practical significance of the work.

The first chapter entitled “ On the history of speech act theory” gives a general summary about the origin of the speech act.

The second chapter titled “The role of propositive and presuppositive relations in the speech act” is dedicated to a thorough research of propositive and presuppositive relations.

The third chapter entitled “Determination of implisit meaning of the propositive and presuppositive relations of the speech act of the German language” covers a detailed description of the experimental research.

Conclusion summarizes the basic results of the investigation.

Çapa imzalanıb: 23.05.2012
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

МИНАХАНУМ АФГАН ГЫЗЫ ГАДЖИЕВА

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОПОЗИТИВНЫХ И ПРЕСУППОЗИТИВНЫХ
СВЯЗЕЙ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В РАЗГОВОРНЫХ АКТАХ
НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

10.02.04 – Германские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2012